

Yordam Kitap

Eserin orijinal adı:
Friedrich Engels. A Biography,
(1982, 3. Gözden Geçirilmiş Basım,
Progress Publishers, Moskova, SSCB)

Yazarlar:
L. F. İlyiçov, Y. P. Kandel, N. Y. Kolpinski, A. I. Malış, G. D. Obiçkin,
V. V. Platovski, Yevgenya Stepanova, B. G. Tartakovski

Eserin Rusçadan İngilizceye Çevirmeni:
Viktor Şneterson

Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi
Marksizm-Leninizm Enstitüsü Bilimler Akademisi

FRIEDRICH ENGELS BİYOĞRAFI

Yazarlar:

L. F. İlyiçov, Y. P. Kandel, N. Y. Kolpinski,
A. I. Malış, G. D. Obiçkin, V. V. Platovski,
Yevgenya Stepanova, B. G. Tartakovski

İngilizceden Çeviren:

Tunç Türel

Yordam Kitap

Yordam Kitap: 490-491 • Friedrich Engels Biyografi • L. F. İlyiçov ve diğçerleri
ISBN 978-605-172-883-4 (Karton Kapak) • ISBN 978-605-172-884-1 (Sert Kapak)
Çeviri: Tunç Türel • Kitap Editörü: Ali Gündoğçan
Kapak ve İç Tasarım: Savaş Çekiç • Sayfa Düzeni: Gönül Göner
Yordam Kitap'ta Birinci Basım: Eylül 2026
© Yordam Kitap, 2026

Yordam Kitap Basın ve Yayın Tic. Ltd. Şti. (Sertifika No: 44790)
Kuloğlu Mah. Altıpatlar Sokak Çubukçu Çıkması No.1/A Beyoğlu-İstanbul
Tel: +90 212 528 19 10 • W: www.yordamkitap.com • E: info@yordamkitap.com
www.facebook.com/YordamKitap • www.twitter.com/YordamKitap
www.instagram.com/yordamkitap • https://bsky.app/profile/yordamkitap.bsky.social

Baskı: Meral Tatar (Ceylan Matbaa) (Sertifika: 79710)
Maltepe Mah. Davutpaşa Cad.
Güven İş Merkezi B Blok
No.83/3 İç Kapı No: 317
Zeytinburnu / İstanbul

FRIEDRICH ENGELS
BİYOGRAFİ

İÇİNDEKİLER

ÇEVİRMENİN NOTU	11
SUNUŞ: FRIEDRICH ENGELS	13

BİRİNCİ BÖLÜM

ENGELS'İN PROLETER BİR DÜŞÜNÜR VE DEVRİMCİYE DÖNÜŞÜMÜ	19-53
---	-------

ÇOCUKLUK VE GENÇLİK YILLARI 19 — TİCARET DÜNYASINA ADIM ATIŞ 22 — 1840'LARDA ALMANYA 24 — DEVRİMCİ DEMOKRASİNİN KAYNAĞI 24 — WUPPERTAL'DAN MEKTUPLAR. DİN ELEŞTİRİSİ 28 — HEGEL'İN FELSEFESİNDEN DEVRİMCİ-DEMOKRATİK ÇIKARIMLAR 30 — MATERYALİZMLE DOĞRU ATILAN İLK ADIMLAR 32 — GENÇ ALMANYA İLE YOLLARIN AYRILMASI. ENGELS VE ÖZGÜRLER 37 — *RHEINISCHE ZEITUNG* İLE İŞBİRLİĞİ 39 — MARX İLE TANIŞMA. İNGİLTERE'DEKİ HAYAT OKULU 41 — MATERYALİZMİN VE KOMÜNİZMİN NİHAİ KABULÜ 49

İKİNCİ BÖLÜM

BİLİMSEL BİR DÜNYA GÖRÜŞÜNÜN TEMELLERİ	54-82
--	-------

TARİHSEL ÖNEME SAHİP BULUŞMA 54 — MARX VE ENGELS'İN BİRLİKTE YAZDIKLARI İLK ESER: *KUTSAL AİLE* 56 — ALMANYA'DA KOMÜNİST PROPAGANDA 60 — "ELBERFELD KONUŞMALARI" 61 — KOMÜNİST PROPAGANDANIN ZORLUKLARI 62 — *İNGİLTERE'DE EMEKÇİ SINIFIN DURUMU* 64 — BRÜKSEL'DE 70 — "HAKİKİ SOSYALİZM'E KARŞI MÜCADELENİN BAŞLANGICI 74 — *ALMAN İDEOLOJİSİ* 76

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

PROLETARYANIN PARTİSİNİN İNŞASI	83-122
---------------------------------	--------

KOMÜNİST HABERLEŞME KOMİTELERİ 83 — WEİTLİNG'İN "ZANAATKÂRLAR KOMÜNİZMİ" NİN ELEŞTİRİSİ 86 — "KRIEGE'YE KARŞI GENELGE" 88 — PARİS'TE 90 — MARX VE ENGELS HAKLILAR BİRLİĞİ'NE KATILIYOR 96 — KOMÜNİSTLER BİRLİĞİ'NİN BİRİNCİ KONGRESİ 97 — İŞÇİ VE DEMOKRATİK HAREKETLERİN ÖNCÜLERİ 100 — *DEUTSCHE-BRÜSSELER-ZEITUNG* 103 — YENİDEN PARİS'TE 106 — *KOMÜNİZMİN İLKELERİ* 108 — KOMÜNİSTLER BİRLİĞİ'NİN İKİNCİ KONGRESİ 112 — KONGRENİN ARDINDAN 115 — *KOMÜNİST PARTİ MANİFESTOSU* 116

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
1848-49 DEVRİMLERİ

123-157

DEVRİMLER PATLAK VERİYOR 123 — DEVRİMCİ PARİS'TE 125 — *KOMÜNİST PARTİ'NİN ALMANYA'DAKİ TALEPLERİ* 127 — ALMANYA'YA DÖNÜŞ. YENİ BİR GAZETENİN DOĞUŞU 129 — KOMÜNİSTLER BİRLİĞİ'NDE TAKTİKSEL GÖRÜŞ AYRILIKLARI 132 — *NEUE RHEINISCHE ZEITUNG*'UN PROGRAMI 134 — MÜCADELENİN TAM ORTASINDA. KÖLN'DE EYLÜL AYINDA YAŞANANLAR 140 — ALMANYA'DAN UZAKTA 144 — EVE DÖNÜŞ. MAHKEMEDE 147 — KİTLESEL BİR İŞÇİ PARTİSİNE DOĞRU 150 — DEVRİMİN ASKERİ 152 — *NEUE RHEINISCHE ZEITUNG*'UN KAPATILMASI 154 — PALATİNA VE BADEN'DEKİ SAVAŞ ALANLARI 155

BEŞİNCİ BÖLÜM
DEVRİMİN ARDINDAN

158-186

ENGELS İSVİÇRE'DE 158 — İNGİLTERE'YE DÖNÜŞ 161 — *NEUE RHEINISCHE ZEITUNG POLITISCH-ÖKONOMISCHE REVUE* 162 — *ALMAN KÖYLÜ SAVAŞI* 163 — DEĞERLENDİRMELER, MAKALELER, İNCELEMELER 165 — KOMÜNİSTLER BİRLİĞİ'NİN YENİDEN ÖRGÜTLENMESİ 166 — DİĞER ÜLKELERDEKİ DEVRİMCİ SOSYALİTLERLE TEMASLAR 169 — MEZHEPÇİLİĞE VE KOMPLOCULUĞA KARŞI 172 — KOMÜNİSTLER BİRLİĞİ'NDE BÖLÜNME 174 — “MISIR ESARETİ” 176 — ORTAK TASARIMLAR 179 — *ALMANYA'DA DEVRİM VE KARŞIDEVRİM* 181 — KOMÜNİSTLER BİRLİĞİ'NİN DAĞILMASI 183

ALTINCI BÖLÜM
GERİCİLİK YILLARI

187-203

MANCHESTER'DE YAŞAM 187 — DAİMÎ DOSTLUK 188 — PROLETER DEVRİMCİLERLE KURULAN BAĞLAR 190 — GAZETELERDE ÇIKAN YAZILARI 193 — SÖMÜRGEÇİLİĞE VE ULUSAL BASKIYA KARŞI 198 — BİLİMSEL ÇALIŞMALAR 199

YEDİNCİ BÖLÜM
DEVRİMCİ HAREKETİN YENİDEN YÜKSELİŞİ

204-221

1857 EKONOMİK KRİZİ 204 — PO VE REN 205 — *DAS VOLK* İLE İŞBİRLİĞİ 206 — İTALYA'NIN DEVRİMCİ BİRLİĞİ İÇİN 207 — LASSALLE İLE FARKLILIKLAR 208 — ENGELS VE 1850'LERİN SONLARI İLE 1860'LARIN BAŞLARINDA ALMAN İŞÇİ HAREKETİ 212 — PROLETARYA PARTİSİNİN ASKERİ TEORİSYENİ 214 — ENGELS VE 1863-64 POLONYA AYAKLANMASI 217 — TELAFİSİ OLMAYAN KAYIPLAR 219

SEKİZİNCİ BÖLÜM
ULUSLARARASI İŞÇİ BİRLİĞİ

222-246

ENTERNASYONAL'İN KURULUŞU 222 — MANCHESTER'DEKİ SON YILLAR 225 — ALMAN İŞÇİLERİNİN DEVRİMCİ TAKTİĞİ 226 — *SOCIAL-DEMOKRAT*'IN EDİTÖRLERİYLE YAŞANAN KOPUŞ 231 — ALMANYA'YI BİRLEŞTİRMENİN YOLLARI 233 — ENTERNASYONAL VE POLONYA SORUNU 235 — ALMANYA'DA KİTLESEL BİR İŞÇİ PARTİSİ 237 — İRLANDA TARİHİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR 242 — “YAŞASIN, ARTIK ÖZGÜR BİR ADAMIM!” 245

DOKUZUNCU BÖLÜM
ENTERNASYONAL'IN İDEOLOJİK BİRLİĞİ İÇİN VERİLEN SAVAŞ

247-286

FRANSA-PRUSYA SAVAŞI'NDA İŞÇİ SINIFININ İZLEDİĞİ TAKTİKLER 247 — LONDRA'YA TAŞINMA. GENEL KONSEY ÜYELİĞİ 251 — PARİS KOMÜNÜ 253 — KOMÜN'ÜN SAVUNUSU 255 — PARİS KOMÜNÜ'NDEN ÇIKARILAN DERSLER 256 — BAKUNİNCİLİĞE KARŞI MÜCADELENİN BAŞLANGICI 258 — 1871 LONDRA KONFERANSI 261 — İSPANYA VE İTALYA İLE YAZIŞMADAN SORUMLU SEKRETER 265 — İNGİLİZ FEDERASYONU'NDA MÜCADELE VE ENGELS 270 — GİZLİ BİR İTTİFAKIN ORTAYA ÇIKARILMASI 272 — LAHEY KONGRESİ 274 — LAHEY KONGRESİNDEN SONRA 277 — İTALYA VE İSPANYA'DA DEVRİMCİ GÜÇLERİN TOPARLANMASI 281 — ENTERNASYONAL'IN TARİH SAHNESİNDEN ÇEKİLİŞİ 285

ONUNCU BÖLÜM
PROLETARYA PARTİSİNİN TEORİK TEMELLERİNİN İNŞASI

287-318

İŞÇİ SINIFI HAREKETİNDE YENİ AŞAMA 287 — ALMANYA'DA SOSYAL DEMOKRAT BASIN İÇİN YAZILAR 289 — *KONUT SORUNU* 292 — *DOĞANIN DİYALEKTİĞİ* ÜZERİNE ÇALIŞMANIN BAŞLANGICI 297 — ENGELS'İN *GOTHA PROGRAMI TASLAĞI* ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ 298 — MARKSİZMİN ANSİKLOPEDİSİ: *ANTİ-DÜHRING*. 302 — DİYALEKTİK MATERYALİZM 304 — EKONOMİ POLİTİK 308 — BİLİMSEL SOSYALİZM 311 — LIZZIE'NİN HASTALIĞI VE ÖLÜMÜ 314 — *DOĞANIN DİYALEKTİĞİ* ÜZERİNDE ÇALIŞMAYA GERİ DÖNÜŞ 314

ON BİRİNCİ BÖLÜM
ENGELS'İN MARX İLE GEÇİRDİĞİ SON YILLAR

319-354

SOSYALİZMİN ULUSLARARASI SÖZCÜSÜ 319 — ANTİ-SOSYALİST YASAYA KARŞI MÜCADELE 322 — “GENELGE” 325 — FRANSIZ İŞÇİ PARTİSİ'NİN KURULUŞU 330 — İNGİLTERE'DE İLK SOSYALİST HAREKET 336 — REFORM SONRASI RUSYA'NIN İNCELENMESİ 340 — RUS DEVRİMCİLERLE İLİŞKİLER 342 — DÜNYA TARİHİNDE DÖNÜM NOKTASI 346 — ALMANYA TARİHİ ÜZERİNE ÇALIŞMALAR 350 — KAYIPLAR 352

ON İKİNCİ BÖLÜM
ENGELS VE MARX'IN *KAPİTAL*'İ

355-375

EKONOMİ POLİTİĞİN ELEŞTİRİSİNE KATKI 355 — *KAPİTAL*'İN BİRİNCİ CİLDİNİN HAZIRLANMASINDAKİ KATKILARI 358 — GÖRMEZDEN GELİNMEYE KARŞI MÜCADELE 360 — BİRİNCİ CİLDİN ALMANCA ÜÇÜNCÜ BASKISI İÇİN HAZIRLIKLAR 362 — BİRİNCİ CİLDİN İNGİLİZCE BASKISI 364 — ALMANCA DÖRDÜNCÜ BASKI ÜZERİNE ÇALIŞMALAR 366 — İKİNCİ CİLT İÇİN ELYAZMALARININ HAZIRLANMASI 368 — ÜÇÜNCÜ CİLDİN ELYAZMALARIYLA İLGİLİ GÜÇLÜKLER 371

ON ÜÇÜNCÜ BÖLÜM
MARKSİZMİN ZAFERİ İÇİN VERİLEN SAVAŞ

376-424

TÜM SOSYALİSTLERİN ÇEKİM MERKEZİ 376 — MARKSİZM PROPAGANDASI 378 — *AİLENİN, ÖZEL MÜLKİYETİN VE DEVLETİN KÖKENİ* 383 — LUDWIG FEUERBACH VE KLASİK ALMAN FELSEFESİNİN SONU 388 — ALMAN SOSYAL DEMOKRATLARININ TAKTİKLERİNE DOĞRU ŞEKİL VERMEK 395 — ENGELS VE FRANSIZ SOSYALİSTLER 402 — BOULANGER'CİLİĞE KARŞI MÜCADELE 405 — İLK İNGİLİZ SOSYALİST ÖRGÜTLERİ VE ENGELS 407 — İNGİLTERE'DE KİTLESEL BİR SOSYALİST PARTİ İÇİN MÜCADELE 409 — AMERİKA BİRLEŞİK DEVLETLERİ'NDE İŞÇİ HAREKETİ VE ENGELS 411 — AMERİKA ZİYARETİ 416 — RUS DOSTLARIYLA YAZIŞMALARI VE GÖRÜŞMELERİ 417 — TÜM AVRUPA'YI KAPSAYAN BİR SAVAŞ TEHLİKESİ 420 — ULUSLARARASI PROLETARYANIN GÜÇLERİNİ BİRLEŞTİRMESİ 422

ON DÖRDÜNCÜ BÖLÜM
AVRUPA'DAKİ SOSYALİSTLERİN DANIŞMANI VE KILAVUZU

425-475

DOKSANLI YILLARA GİRERKEN 425 — ULUSLARARASI BİRLEŞİK EYLEM İÇİN 427 — “GENÇLER”İN İSYANI 431 — ALMAN SOSYAL DEMOKRASİSİ İÇİNDE OPORTÜNİZME KARŞI MÜCADELE 432 — YENİ PROGRAM TASLAĞININ ELEŞTİRİSİ 436 — YENİ ENTERNASYONAL'IN BAŞLANGICI 440 — FRANSA'DAKİ İŞÇİ PARTİSİNİN KİTLELERİ KAZANMA MÜCADELESİNE DESTEK 441 — İNGİLİZ PROLETARYASI UYANMAYA BAŞLIYOR 444 — MARKSİZMİN İTALYA'DAKİ İLK BAŞARISI 448 — ENGELS'İN RUSYA'DAKİ DEVRİMCİ PERSPEKTİF ÜZERİNE GÖRÜŞLERİ 450 — ENGELS VE AMERİKALI SOSYALİSTLER 455 — SAVAŞ TEHDİDİNE KARŞI PROLETARYANIN MÜCADELE TAKTİĞİ 457 — DEVRİMCİ GÜÇLERİN ULUSLARARASI BİRLİĞİ İÇİN MÜCADELE 461 — AVRUPA KITASINA YOLCULUK 464 — SOSYALİZMİN YENİ İLERİ KARAKOLLARI 467 — BİLİMSSEL ÇALIŞMALAR 470 — *TARİHSEL MATERYALİZM ÜZERİNE MEKTUPLAR* 472

ON BEŞİNCİ BÖLÜM
YENİ BİR ÇAĞIN EŞİĞİNDE

476-508

KAPİTALİST GELİŞMENİN YENİ EĞİLİMLERİ 476 — KÖYLÜLER: PROLETARYANIN MÜTTEFİKLERİ 480 — “FRANSA VE ALMANYA'DA KÖYLÜ SORUNU” 484 — FRANSA'DA SINIF MÜCADELELERİ'NE GİRİŞ 489 — TOPLUMUN GELECEĞİ ÜZERİNE DÜŞÜNCELERİ 495 — DAİMA MÜCADELE İÇİNDE 499 — ZİHNEN GENÇ 503

SON
İSİM DİZİNİ
DERGİ-GAZETE DİZİNİ

509-514

515-522

523-524

ÇEVİRMENİN NOTU

Friedrich Engels-Biyografi (*Friedrich Engels. A Biography*), Progress Publishers tarafından 1982’de yayınlanan üçüncü, gözden geçirilmiş ve genişletilmiş, son İngilizce basımdan çevrilmiştir. Önceki basımlara göre genişletilmiş ve yeniden yazılmış bölümlerin yanı sıra, daha önceki basımlarda yer almayan yeni bölümleri de içeren bu basım, eserin en kapsamlı ve nihai biçimidir.

Çeviride köşeli parantezler ([]) içinde, metinde anılan özgün kitap ve makale adlarının Türkçe karşılıkları verilmiştir. Bu başlıkların *italik* yazılmış olması, ilgili eserin Türkçeye çevrilmiş ve yayınlanmış olduğunu göstermektedir. İtalik olmayan başlıklar ise henüz Türkçeye kazandırılmamış eserleri ifade etmektedir. Metinde yer alan çengelli parantezler ({ }) ise çevirmenin açıklama veya terminolojik ve kavramsal netleştirme amacıyla yaptığı müdahalelere aittir.

Tunç Türel

SUNUŞ

FRIEDRICH ENGELS

Karl Marx'ın dostu ve yakın çalışma arkadaşı, bilimsel komünizmin kurucularından Friedrich Engels, tüm zamanların en önde gelen düşünürleri ve devrimcileri arasında yer alır.

Engels, ömrünü adadığı çalışmalarına Batı Avrupa'nın burjuva-demokratik devrimlerin eşiğinde bulunduğu bir sırada başladı. O günlerde burjuvazi artık devrimci bir sınıf olmaktan çıkmış, siyasal bakımdan gerici bir güç hâline gelmeye başlamıştı. Buna karşılık işçilerin bağımsız eylemleri, yeni bir devrimci sınıfın tarih sahnesine çıktığını açıkça haber veriyordu.

Ancak işçi hareketi büyük ölçüde kendiliğindendi, örgütsüzdü ve belirgin bir hedeften yoksundu. İşçiler henüz kendi sınıf çıkarlarının bilincine varmamışlardı. Ütopyacı sosyalist öğretiler kapitalizmin kötülüklerini teşhir etseler de toplumsal gelişimin temelinde yatan belirleyici güçleri kavrayamıyor, işçi mücadeleleriyle bağ kuramıyorlardı. İşçi sınıfını, baskı ve sömürden kendi gücüyle kurtulamayacak, ezilmiş ve acı çeken bir kitle olarak tasvir ediyorlardı.

Sınıf mücadelesini kavrayabilmek ve sosyalizme giden doğru, gerçekçi yolu bulabilmek toplumun gelişimini yöneten yasaların ve sömürüyü ortadan kaldıracabilecek, gerçek eşitliği kazanabilecek gücün bilgisine sahip olmayı gerektiriyordu.

İşçilere yardım etme yönündeki içten bir istek tek başına yeterli değildi, çünkü bu istek, sınıf mücadelesinin içerdiği sonuçları kendiliğinden açığa çıkaramazdı. Aynı şekilde, yalnızca teorik çalışmayla, akademik inzivaya çekilerek de bu görev yerine getirilemezdi. Bunun için, kurtuluş mücadelesine fiilen katılan, toplumsal gelişimin nesnel yasalarını, toplumsal sınıfların tarihteki yerini ve rolünü bilimsel yöntemlerle saptayabilen insanlara ihtiyaç vardı. Marx ve Engels işte tam da böyle insanlardı. Başta klasik Alman felsefesi, İngiliz ekonomi politikası ve Fransız sosyalizmi olmak üzere toplumsal bilimin kazanımlarını kullanarak, toplum anlayışında bir devrim gerçekleştirdiler ve insanların dünyaya bakışını kökten değiştiren yeni bir dünya görüşü, işçi sınıfının kurtuluş mücadelesinin teorik temeli diyalektik ve tarihsel materyalizmi yarattılar. Her ikisi

de kendi özgöl yolu içinde işçi sınıfının tarihsel görevini kavradı. Bu görevin temellendirilmesi konusunda Engels seçkin bir konuma sahiptir.

Lenin şöyle yazmıştır:

Proletaryanın yalnızca acı çeken bir sınıf olmadığını, aslında proletaryayı {durdurulamaz} biçimde ileri iten ve nihai kurtuluşu için savaşılmaya zorlayan şeyin içinde bulunduğu utanç verici ekonomik durum olduğunu söyleyen ilk kişi Engels'tir. Ve savaşan proletarya kendini kurtaracaktır. İşçi sınıfının politik hareketi, kaçınılmaz olarak, işçileri tek kurtuluşlarının sosyalizmde olduğunu kavramaya götürecektir. Öte yandan sosyalizm ancak, işçi sınıfının siyasal {savaşının} amacı olduğu zaman, bir güç olacaktır.¹

Aynı düşünce ve duyguları paylaşan Engels ile Marx, bilimsel sosyalist teoriyi biçimlendirmek, işçi sınıfının daha ileri kesimlerini örgütlemek ve bilinçlendirmek amacıyla kırk yıl boyunca tam bir uyum içinde birlikte çalıştılar.

Bilimsel komünizme ilişkin pek çok eseri ortaklaşa kaleme almışlardır. Engels'in birçok araştırması ise Marx'la kurduğu uzun soluklu ve sarsılmaz yoldaşlıktan doğan düşüncelerin birer açılımı olmuştur. Marx da, örneğin *Kapital*'i ya da diğer çalışmalarını kaleme alırken pek çok bakımdan Engels'in desteğine dayanmıştır. Engels'in ansiklopedik bilgi birikimine, güçlü belleğine, geniş ufku ve çok yönlü entelektüel ilgilerine büyük hayranlık duymaktaydı.

Engels tarih, felsefe, doğa bilimleri, askerî bilimlerle sınıf mücadelesinin strateji ve taktikleri alanlarında özellikle üretken olmuştur. Diyalektik ve tarihsel materyalizmin geliştirilmesine katkısı son derece büyüktür. Marksist felsefenin temel önermelerinin birçoğunun ilk kez sistemli biçimde formüle edildiği klasik eserler kaleme almıştır.

Doğayı anlamak için materyalist diyalektiği ilk uygulayan kişi Engels'tir. Doğa bilimlerindeki en yeni keşifleri genelleştirerek, bunların özsel yönünü ve felsefi anlamını ortaya koymuş, böylece diyalektik materyalizmin hem doğa bilimlerinin hem de toplumsal bilimlerin yöntemsel temeli olduğunu kanıtlamıştır. Doğa bilimleri ile bilimsel ve teknik ilerlemenin esas yönelimlerini önceden sezinlemiş, özellikle fizik ile kimya, kimya ile biyoloji gibi farklı disiplinlerin kesişme noktalarında gelecek kuşakların son derece önemli bilimsel atılımlara tanıklık edeceğini öngörmüştür. Çağdaş doğa bilimi, temel noktalarda Engels'i doğrulamıştır.

Engels, tarih bilimine de paha biçilmez katkılarda bulunmuştur. Marx'la birlikte Marksist tarih yazımının temellerini atmış, tarihsel araştırma yöntemi ve farklı ülkeler ile dönemlere ilişkin somut incelemelerde kalıcı izler bırakmıştır.

Engels, işçi sınıfının ilk askerî teorisini ve savaş sanatının önde gelen tarihçilerinden biridir. Savaşın kökeni ve özü konusunda, tarihin farklı aşamalarını

1 V. I. Lenin, *Collected Works*, c. 2, s. 22-3 [V. İ. Lenin, *Marx-Engels-Marksizm*, Ankara, Sol Yayınları, 2006, s. 65. Çev. Vahap Erdoğan].

kapsayan ilk geçerli materyalist açıklamayı ortaya koymuş, askerî sanat ile üretici güçler ve toplumsal ilişkiler arasındaki bağı göstermiştir.

Engels dogmaya boyun eğmez, bilimsel formülleri hiçbir zaman mutlaklaştırmaz ve devrim teorisini geliştirmek için durmaksızın çalışırdı. Ona göre yeni deneyimler ve toplumsal yaşamda meydana gelen her değişim, sürekli ve kapsamlı bir incelemeyi zorunlu kılıyordu. Bu nedenle, bitmeyen bir arayışa adanmış bilimcinin canlı bir örneği idi. Engels, Marx'ın ve kendisinin öğretisini bir dogmaya dönüştüren, onu değişmez formüllerden oluşan bir yığına indirgeyen, bilimdeki ilerlemelerini, ortaya çıkan yeni koşulları ve toplumun ihtiyaçlarını görmezden gelenlere karşı son derece sert eleştiriler yöneltirdi. Yeni olgular ya da değişen koşullar, gerçekliğin önüne yeni sorunlar koyduğunda, kendi görüşlerini yeniden gözden geçirme cesaretini hiçbir zaman yitirmemiştir.

Marx gibi Engels de yılmaz enerjisini, parlak zekâsını ve ateşli ruhunu dünyayı dönüştürmeye yönelik büyük devrimci amaca ve kuruluşu ile sağlamlaştırılmasına bütün gücünü verdiği proletarya partisine adamıştır. Burjuva bir çevreden gelmiş olmasına rağmen, kendi sınıfıyla bağlarını koparmakta ve işçi sınıfının davası uğruna mücadele etmekte tereddüt etmemiştir.

Olağanüstü cesareti ve taktiksel sezgisi, hızla değişen durumlar içinde yönünü bulabilme yeteneği ve farklı ülkelerin özgül özelliklerine ilişkin bilgisi, Engels'i seçkin bir devrimciye dönüştürmüş, Marx'la birlikte onu uluslararası işçi hareketinin tanınmış ve saygı duyulan bir önderi hâline getirmiştir.

Stratejist ve taktisyen olarak yetenekleri, 1848-49 Devrimleri sırasında, Birinci Enternasyonal döneminde ve Paris Komünü sürecinde açıkça ortaya çıkmıştır. Marx'la birlikte Enternasyonal'in birliği için yılmaksızın çalışmış, reformist ve sekter eğilimlere (Proudhon ve Lassalle'ın taraftarları, sendikalistler ve Bakuninciler tarafından savunulan çizgilere) karşı mücadele etmiş, sözde "sol" bir retorikle sunulan entrikaları, komploları ve bölücü eğilimleri mahkûm etmiş, tutarlı bir sınıf siyaseti ile proletarya enternasyonalizminin büyük devrimci ilkelerini savunmuştur.

Marx gibi Engels de esas olarak Marksist devrimci ilkeleri benimseyen Alman sosyal demokrasisinin doğuşuna tanıklık etmiş ve bu sürecin içinde yer almıştır. Bu partinin tüm gelişmelerini yakından takip etmiş, faaliyetleri üzerinde etkide bulunmuş, basın yayın işlerine yön vermiş, devrimci önderleriyle sıkı ilişkiler kurmuş ve saflarındaki sağ ve "sol" oportünizme karşı uzlaşmaz bir tutum almıştır. Fransa, Avusturya, Macaristan, Britanya, Polonya, İspanya, İtalya, Rusya, Romanya, Bulgaristan, Hollanda ve diğer ülkelerdeki sosyalistlere çok kıymetli desteklerde bulunmuştur. Lenin bu konuda şöyle yazmıştır: "Bunların hepsi, yaşlı Engels'in zengin bilgi ve deneyim hazinesinden yararlanıyorlardı."² Kısacası Engels'in çalışmaları, Marksizmin uluslara-

2 Age., s. 26 [Marx-Engels-Marksizm, s. 69-70].

rası işçi hareketi içinde ideolojik zafer kazanmasına büyük ölçüde katkıda bulunmuştur.

Engels, önde gelen çağdaşlarının pek çoğunun sevgi ve saygısını kazanmıştı. Büyük bilgin ve devrimcinin keskin zekâsı, engin bilgi birikimi ve canlı yeteneği, ataklığı, içtenliği ve duyarlılığıyla birleşerek gerçek bir hayranlık uyandırıyordu.

Bu üstün nitelikler, özellikle Marx ve ailesiyle kurduğu ilişkide açıkça görülür. İki büyük insan arasındaki sadık ve dokunaklı dostluk, verimli sonuçları bakımından benzeri olmayan bir ilişki olmuştur. Bununla birlikte Engels, ihtiyacı olan herkese her zaman cömert ve yardımseverdi. İşçi sınıfına adanmış, kendisiyle aynı görüşleri paylaşan yüzlerce kadın ve erkeğin ihtiyaçlarına duyarlılıkla karşılık vermiştir.

Dolayısıyla Engels'in etkileyici kişiliğinin araştırmacıların ilgisini çekmesi şaşırtıcı değildir. Engels üzerine yayınlanan ilk basılı biyografiler arasında, Marx'ın kaleme aldığı bir deneme yer alır. Marx, ölümünden kısa bir süre önce yazdığı bu metinde Engels'i çağdaş sosyalizmin en seçkin temsilcilerinden biri olarak nitelendirmiştir.³ Geçen yüzyılın sonlarında da çeşitli biyografiler yayınlanmıştır. Bunlar genellikle, Engels'in yaşamına ve daha çok bilinen, en önemli eserlerine ilişkin genel bir anlatım sunan küçük hacimli çalışmalardır.

Bu biyografik çalışmalar arasında Lenin'in 1895 sonbaharında kaleme aldığı "Friedrich Engels" başlıklı makalesi özel bir yere sahiptir. Bu metin ve Lenin'in Engels'e, onun devrimci faaliyetinin çeşitli yönlerine ve eserlerine ilişkin diğer birçok değerlendirmesi, Engels'i inceleyen herkes için temel bir önem taşır.

Ayrıca, önde gelen Alman tarihçisi ve Almanya Komünist Partisi'nin kurucularından Franz Mehring'in çalışmaları da büyük önem taşır. Özellikle *Geschichte der Deutschen Sozialdemokratie* [Alman Sosyal Demokrasisinin Tarihi] ile 1918'de tamamladığı Karl Marx biyografisi bu bağlamda öne çıkar.

İlerici Alman tarihçi Gustav Mayer'in⁴ iki ciltlik biyografisi de bu alanda önemli bir katkı olmuştur. Mayer, 1920'li yıllarda ve 1930'ların başlarında henüz yayınlanmamış çok sayıda biyografik belgeden, Marx ile Engels arasındaki yazışmalardan, onların diğer yoldaşlarla mektuplaşmalarından, çeşitli anılarından ve başka belgelerden yararlanabilmiştir. Engels'in yaşamını tarihsel olayların bağlamı içinde ele almış ve son derece önemli yeni olgular ortaya koymuştur.

Sovyet yazarlar da Engels üzerine çok sayıda biyografi kaleme almıştır. V. A. Bistranski, V. N. Sarabyanov, Y. Yaroslavski ve bazı diğer yazarlar 1920'li yıllarda Engels'in yaşamını konu alan popüler eserler yayınlamışlardır. Yevgeniya Stepanova'nın kısa biyografisi geniş bir okur kitlesine ulaşmıştır. M. V. Serebryakov ise özellikle Engels'in erken dönemine ilişkin çalışmalarıyla titiz ve yararlı bir çalışma ortaya koymuştur. Diğer araştırmacılar da yaşamının çeşitli evrelerine odaklanan çalışmalar kaleme almışlardır.

3 Marx, Engels, *Werke*, c. 19, s. 181-85.

4 Gustav Mayer, *Friedrich Engels. Eine Biographie* [Friedrich Engels. Biyografisi], 2 Cilt, Lahey, 1934.

Alman Demokratik Cumhuriyeti, Fransa, Bulgaristan ve diğer ülkelerdeki Marksist tarihçiler de Engels'in biyografisi üzerine çalışmalar yürütmüşlerdir. Auguste Cornu'nun Marx ve Engels'in faaliyetlerinin erken dönemini kapsayan çok ciltli biyografisi de bu alanda dikkate değer bir çalışma olarak öne çıkar.

1970 yılında, Almanya Sosyalist Birlik Partisi Merkez Komitesi'ne bağlı Marksizm-Leninizm Enstitüsü, Heinrich Gemkow'un yönetiminde Demokratik Alman Cumhuriyeti'nden bir grup tarihçi tarafından kaleme alınan bir Engels biyografisini yayınlamıştır.

Genel olarak burjuva ve reformist yazarlar, Marx ile Engels arasındaki ilişkiyi çarpıtılmış bir biçimde sunmakta, Engels'in Marksist felsefenin geliştirilmesindeki ve uluslararası işçi hareketindeki rolünü yanlış yorumlamaktadır. Marksizmi tahrif etme, özünü ve tarihini saptırma yönündeki çoğu zaman örtük, kimi zaman ise açıkça itiraf edilen niyetleri doğrultusunda, sıklıkla Engels'i Marx'la karışıklık içinde sunma yoluna başvurmurlar.

Friedrich Engels'in gerçekten bilimsel bir biyografisini ortaya koymak kolay bir iş değildir. Yaşam öyküsü, işçi sınıfının kapitalizme karşı mücadelesinin görkemli tarihidir. Başlarda dağınık ve çoğu zaman kendiliğinden eylemlerden, işçi sınıfının güçlü bir siyasal kuvvet hâline gelişine kadar uzanan bir sürecin tarihidir. Aynı zamanda bu, işçi sınıfının kurtuluş mücadelesinin bilimsel teorisinin nasıl doğduğunun, ileri seviyede sınıf bilincine sahip bir avuç devrimcinin dünya görüşü olmaktan çıkıp, toplumun yeniden inşasına yönelik kitlesel mücadelenin evrensel olarak kabul edilmiş teorik temeli hâline nasıl geldiğinin de hikâyesidir.

Bu kitabın amacı, işte bu hikâyeyi anlatmaktır. Yazarlar topluluğu, Friedrich Engels'in yaşamını ve eserlerini olabildiğince kapsamlı biçimde sunmaya çalışmış, Engels'in materyalist ve komünist görüşlerinin gelişiminin özgül yönleri, Komünistler Birliği'nin kuruluşundaki rolü, Birinci Enternasyonal'deki yeri, Marx'ın ölümünden sonraki çalışmaları, Marksist ekonomi politığe, felsefeye ve tarih yazımına katkıları gibi diğer literatürde yeterince ele alınmamış yönlerine özellikle ışık tutmayı hedeflemişlerdir.

Bu kitabın yazılmasında çok sayıda kaynak kullanılmıştır. Özellikle Marx ve Engels'in eserleri ve mektuplarının Rusça ikinci baskısında yer alan metinlerden yararlanılmıştır. Bugüne kadarki en kapsamlı derleme bu basım, yazarların yaşamları sırasında yayınlanmış metinlerin yanı sıra, elyazması hâlinde günümüze ulaşan, kimi tamamlanmamış, çalışmaları ve çok sayıda mektup da içermektedir. Ayrıca Marx-Engels Arşivleri {*Marx-Engels Archives*} ciltlerinde yayınlanan, ancak Eserler {*Alm. Werke, İng. Works*} dizisine dâhil edilmeyen yazılar ile başka yayınlar da kullanılmıştır. Kitap üzerinde çalışılırken, Lenin'in Engels ve eserlerine ilişkin sözlü ve yazılı değerlendirmeleri temel bir kılavuz olarak alınmıştır.

Bir diğer kaynak grubunu, Komünistler Birliği ve Birinci Enternasyonal tarihine ilişkin yayınlanmış belgeler, çeşitli anılar ve hatıratlar, ayrıca uluslara-

rası işçi hareketinin August Bebel, Wilhelm Liebknecht, Wilhelm Bracke, Paul Lafargue, Victor Adler, Vera Zasuliç, Georgi Plehanov, Antonio Labriola ve diğer önde gelen isimlerinden Engels'e gönderilmiş mektuplar oluşturmuştur. Bunun yanı sıra, 19. yüzyıl süreli yayınlarında yer alan, Engels'e dair bilgiler ve eserleri üzerine yapılan değerlendirmeler de kullanılmıştır.

Daha önce yayınlanmamış bazı belgeler, Sovyetler Birliği Komünist Partisi Merkez Komitesi'ne bağlı Marksizm-Leninizm Enstitüsü Merkez Parti Arşivi'nden alınmıştır.

Biyografinin yayına hazırlanmasını L. F. İlyiçov, Y. P. Kandel, A. I. Malış ve B. G. Tartakovski üstlenmiş, Vera Morozova bu çalışmaya yardımcı olmuştur. Yazarlar ayrıca editörler Y. G. Rokitanski ve Marina Uzar'ın katkılarından yararlanmıştır. Onuncu ve On Birinci bölümlerin bazı kısımları Anastasiya Vorobyova, Valeriya Kunina, Y. A. Lehner ve Vera Morozova tarafından kaleme alınmıştır.

Rusça ikinci baskının metni genişletilmiş ve kısmen gözden geçirilmiştir. Yeni eklenen bölümlerin bir kısmı, Marx ve Engels'e ait sonradan bulunmuş belgeler ile ilk baskının (1970) yayınlanmasından sonra Sovyet ve diğer araştırmacılar tarafından ortaya çıkarılan ve yayınlanan materyallere ilişkindir. Değişikliklerin bir bölümü, Marx ve Engels'in Eserleri'nin {Works} Rusça ikinci baskısı için ek ciltlerin ve özgün elyazmalarının kaleme alındığı dillerde yayınlanan Karl Marx ve Friedrich Engels'in Toplu Eserleri'nin (Karl Marx, Friedrich Engels, *Gesamtausgabe*) ilk birkaç cildinin hazırlanması sırasında yürütülen araştırmalara dayanmaktadır.

BİRİNCİ BÖLÜM

ENGELS'İN PROLETER BİR DÜŞÜNÜR VE DEVRİMCİYE DÖNÜŞÜMÜ

Genç ve zinde olduğumuz sürece özgürlük için
mücadele edelim.

Friedrich Engels

ÇOCUKLUK VE GENÇLİK YILLARI

Friedrich Engels, 28 Kasım 1820'de Prusya'nın Ren Eyaleti'ne bağlı Barmen'de,¹ pamuk iplikçiliğiyle uğraşan varlıklı bir ailenin çocuğu olarak dünyaya geldi. Bütün Barmenli sanayiciler gibi, babası da güçlü iradeye, girişimci bir karaktere sahip, siyasal görüşlerinde katı biçimde muhafazakâr ve koyu dindar biriydi.

Engels'in annesi Elisabeth (doğumdaki soyadı van Haar) ise entelektüel bir aileden geliyordu. Duyarlı, sevecen, canlı mizaçlı, mizah duygusu gelişmiş, kitaplara ve sanata ilgi duyan bir kadındı. İlk çocuğu Friedrich üzerinde kalıcı bir etki bıraktı, ona özel bir yakınlık duyduğu, beklentilerini bu çocuğa bağladığı anlaşılmaktadır. Engels de annesine derin bir sevgiyle karşılık vermiştir.

Bir dilbilimci ve bir dönem Hamm Lisesi'nin müdürü olarak görev yapmış anne tarafından dedesi Gerhard Bernhard van Haar, meraklı torunu üzerinde olumlu bir etki bırakmıştır. Genç Engels'i Antik Yunan mitleriyle ve Alman halkiyatıyla {folklor} tanıştıran kişi oydu. Engels ondan Theseus'u ve yüz gözlü Argos'u, Ariadne'yi ve Minotauros canavarını, Altın Post'un peşindeki Argonautlar'ı, yenilmez Herakles'i ve Alman destanlarının kahramanlarını öğrendi. *Nibelungenlied*'in Siegfried'i, Engels'in çocukluk kahramanıydı. Yiğitliğin ve Alman gençliğinin muhafazakârlığa, dar görüşlülüğe ve gericiliğe karşı cesur duruşunun simgesi olarak zihninde yer etmişti.²

¹ Barmen, Ren Nehri'nin Wupper kolu üzerindeki tekstil merkeziydi. Barmen ve komşu kasaba Elberfeld'i de içeren Wupper vadisinin bir kısmı Wuppertal olarak biliniyordu. 1930 yılında bu iki kasaba resmî olarak birleşerek Wuppertal şehrini meydana getirdi. -*İngilizce ed.*

² Bkz. Marx, Engels, *Collected Works*, c. 2, Moskova, 1975, s. 135.

Friedrich dokuz çocuklu bir ailede büyümüştü. Bunlar arasında en yakın olduğu kişinin kız kardeşi Marie olduğu bilinmektedir. Erkek kardeşleri babalarının izinden giderek tekstil sanayisine yönelmiş, kız kardeşleri ise benzer bir toplumsal çevreden gelen erkeklerle evlenmiştir. Bu çerçevenin dışına çıkan tek kişi Friedrich olmuştur.

“Böylesi bir ailede doğmuş hiçbir erkek evladın, bu denli farklı bir yol tuttuğu pek görülmemiştir,” diye yazıyordu Marx’ın kızı Eleanor 1890 yılında. “Friedrich, ailesi tarafından muhtemelen ‘çirkin ördek yavrusu’ olarak görülüyordu. Belki bugün bile hâlâ anlamış değiller ama o ‘çirkin ördek yavrusu’ gerçekte bir ‘kuğu’ydu.”³

Engels’in yetiştiği toplumsal çevre, düşünmeye ve sorgulamaya yönelten sayısız neden barındırıyordu. Yaşadığı bölge Ren Prusyası, Almanya’nın ekonomik ve siyasal bakımdan en gelişmiş yöresiydi. Ren Nehri’nin sol yakasının 1795-1815 yılları arasında Fransa’ya bağlı olduğu dönemde (bölgenin büyük kısmı 1815’te Viyana Kongresi ile Prusya’ya geri verilmişti), liberal-demokratik düşünceler halk arasında kalıcı biçimde yerleşmişti. Almanya’nın diğer bölgelerine kıyasla, 18. yüzyılın sonundaki Fransız burjuva devriminin etkisini en yoğun biçimde hisseden yer burası olmuştur. Ülkenin büyük bölümünde 1840’lı yıllarda hâlâ loncaların ve ev içi üretimin egemen olduğu yarı-feodal ilişkiler hüküm sürerken, Ren Prusyasında çoktan fabrikalar ortaya çıkmıştı. Zengin demir cevheri ve kömür yataklarına sahip Ren Nehri ile Fransız yönetimi sırasında yürürlüğe konulan daha ilerici burjuva mevzuatı (*Code Napoléon*), bölgenin hızlı kapitalist gelişiminin esas nedenleriydi.

Fakat emekçi sınıflar için kapitalizm, sefaletin ve acımasız sömürünün kaynağıydı. Makinenin üretim sürecine girmesiyle birlikte ucuz kadın ve çocuk emeği yaygın biçimde kullanılmaya başlandı. İnsanları tükeniş noktasına kadar çalıştıran iş temposu, son derece düşük ücretler ve insanlık dışı barınma koşulları, işçilerin ortak kaderi hâline geldi.

Ren bölgesinin en büyük sanayi merkezlerinden birinde büyüyen Engels, işçinin içler acısı yoksulluğunu yakından gözlemledi. Fabrikalarla rekabette ayakta kalabilmek için zanaatkarlar ve küçük üreticiler şafaktan gün batımına kadar çalışıyor, pek çoğu çıkış yolunu içkide arıyordu. Engels, 1876’da şöyle yazmıştır:

1820’lerin sonlarında Aşağı Ren sanayi bölgesini bir anda saran ucuz şnaps bolluğunu hâlâ çok iyi hatırlıyorum. Özellikle Berg’de, ama en çok da Elberfeld-Barmen’de, işçilerin büyük kısmı kendilerini içkiye vermişti. Akşam saat dokuzdan itibaren, kol kola girmiş hâlde, sokağın tamamını kaplayarak, ‘sarhoş adamlar’ gruplar hâlinde meyhaneden meyhaneye sendeleyerek, uyumsuz haykırışlar eşliğinde dolaşırlardı.⁴

3 *Reminiscences of Marx and Engels*, Moskova, s. 183 [*Marx-Engels Anıları*, İstanbul, Evrensel Basım Yayın, 1999, s. 225, çev. Alaattin Bilgi].

4 Marx, Engels, *Werke*, c. 19, s. 40.

Din de Wuppertal halkı üzerinde en az içki kadar uyuşturucu bir etki yapıyordu. Lüterciliğin [Luther'cilik] en radikal akımlarından Pietizm, Prusya'nın bu bölgesinde derin köklere sahipti. Bu akımın temsilcileri hoşgörüsüz ve dar kafalıydı. Dinsel olmayan tüm edebiyatı, tiyatroyu ve diğer eğlence biçimlerini “günahkâr” olarak damgalıyorlardı.

Engels, gözünü nereye çevirirse çevirsin, evde, okulda ve “saygın toplum” çevrelerinde katı ve bağnaz bir dinsel tutuculukla karşılaşılıyor, bu durum onda güçlü bir karşı koyma duygusu uyandırıyor.

Engels, çok erken yaşlardan itibaren bağımsız bir karakter sergilemiştir. Babasının uyarıları ve ceza tehditleri, onu kör bir şekilde itaat etmeye boyun eğdirememiştir.

Engels, on dört yaşına kadar Barmen'deki okulda eğitimine devam etti. Her şeyin üzerinde belirleyici bir rol oynayan okuldaki dinî atmosfer boğucu. Engels'in daha sonra aktardığına göre, bir gün bir öğrenci “Goethe kimdi?” diye sorduğunda, öğretmen hiç tereddüt etmeden “Tanrıtanımaz bir adam” yanıtını vermişti. Okul, dar kafalı ve cimri bir müteveli heyeti tarafından yönetiliyor, öğretmenler çoğunlukla dinsel fanatizmiyle tanınan kişiler arasından seçiliyordu. Buna rağmen Engels, fizik ve kimya alanlarında sağlam bir temel edinmeyi başarmış, olağanüstü dil yeteneğini daha o yıllarda ortaya koymuştur.

Ekim 1834'te, Prusya'nın en iyi okullarından biri sayılan Elberfeld Lisesi'ne geçti. Okul, Protestan bir grubun yönetimi altındaydı ve müteveli heyeti öğretim kadrosunun belirlenmesinden sorumluydu. Engels'in daha sonra betimlediği üzere, bu kişiler muhasebe işlerinde son derece yetkin olmakla birlikte, Antik Yunanca ve Latince ya da matematik hakkında en ufak bir bilgiye sahip değillerdi. Okulun ve öğrencilerin ihtiyaçlarına kayıtsızdılar. Barmen'deki okulda olduğu gibi burada da dinsel hoşgörüsüzlük egemendi.

Okulun müdürü ve aynı zamanda Aşağı Barmen'deki Evanjelik yatılı okulun da mütevellisi, Engels'in babasına, çocuğun velayetini kendisine vermesini önerdi. Baba bu öneriyi kabul etti, yatılı okulun “dışa kapalı yaşam biçimi”nin ve dindar müdürün rehberliğinin, Friedrich'e kendini disipline etmeyi öğreteceğini ve onda rahatsız edici bulduğu “dalgalılık ve karakter eksikliğini” gidereceğini umuyordu.⁵

Engels, sınıf arkadaşları arasında olağanüstü yetenekleriyle hemen dikkat çekti. Tarihi, antik dilleri ve Alman klasik edebiyatını büyük bir ilgiyle öğrendi. Günümüze ulaşan tarih defterinde Kartaca, Kudüs, Pytho (Delphoi) ve Thermopylai Geçidi'nin çevresini betimleyen renkli resimler, piramitler, Kahire yakınlarındaki Sfenks'i ve Mykenai'daki Aslanlı Kapı'ya ait mürekkeple çizilmiş tasvirler yer almaktadır. Sayfa kenarlarında Babil savaşçıları ile Hint ve Antik Yunan sütunlarını betimleyen eskizler bulunur. Engels, yıllar sonra tarih öğretmeni Dr. Johann Clausen'i minnetle anmıştır.

5 Baba Engels'in eşi Elise'ye yazdığı 27 Ağustos 1835 tarihli mektup. Bkz. Marx, Engels, *Collected Works*, c. 2, s. 582.

Antik Yunanca ve Latince de olağanüstü ilerleme kaydetmiş, Homeros, Euripides, Vergilius, Horatius, Livius ve Cicero'nun eserlerinden akıcı biçimde okuyup çeviri yapabilmıştır. Hatta *Eteokles ile Polyneikes'in Düelloosu* başlıklı Antik Yunanca bir şiir kaleme almış ve bu şiiri Eylül 1837'de lisede düzenlenen bir törende okumuştur. Okul karnesinde, Alman edebiyatı tarihi ve Alman klasiklerine derin bir ilgi duyduğu, matematik ve fizikte iyi bir bilgi düzeyine sahip olduğu, kapsamlı bir eğitim edinme yönünde övgüye değer bir kararlılık sergileyen, alçak gönüllü, açık yürekli ve arkadaş canlısı bir öğrenci olduğu belirtilmiştir.

Lise yıllarında Engels'in ilgi alanları son derece genişti. Gençlerin kendi şiir ve düzyazılarını okudukları, besteledikleri müzikleri icra ettikleri bir çevrenin müdavimiydi. Bu grubun birçok üyesinde egemen düzene karşı belirsiz ama muhalif bir özgürlükçü duyarlık bulunuyordu, bu tutum, ürettikleri metinlere de yansıyor.

Engels'in birkaç şiiri günümüze ulaşmıştır. Ayrıca Yunan bağımsızlık savaşçılarıyla dayanışma duygularını dile getiren *Eine Seeräubergeschichte* [Bir Deniz Korsanının Hikâyesi] de elimizdedir.⁶ Bunlar dışında kısa müzik besteleri yapmış ve sınıf arkadaşlarının ve öğretmenlerinin nükteli karikatürlerini çizerek dostlarına büyük keyif vermiştir.

Lisedeki dinsel hoşgörüsüzlük ve buna eşlik eden sıkı disiplin, canlı ve atılgan bir çocuk olan Engels'te derin bir hoşnutsuzluk uyandırdı. Döneminin Alman okullarını “hapishaneler”⁷ olarak niteliyordu.

Babasının ve hocalarının despotizmine, mutlak itaat ve ağırbaşlılık talep eden dinsel dogmaya karşı başkaldıran Engels, “kurtuluşu” çocuksu bir “Tanrı’yla birliktelik” arayışında bulmaya çalıştı.

Dogmatik ibadetin yerine duyuların dinini ikame etti. Ancak bu ruh hâli uzun sürmedi, çünkü sorgulayıcı ve hayat dolu doğasına aykırıydı.

Engels, ulusal bağımsızlık için mücadele eden halklara sempati duyuyordu ve Lenin'in ifadesiyle, daha lise yıllarındayken “otokrazi ve bürokratların zorbalığına karşı kin beslemeye başlamıştı.”⁸ Bu tutumunda, Ren bölgesinde yaygın olan Prusya mutlakiyetçiliğine muhalif duyguların etkisi vardı.

TİCARET DÜNYASINA ADIM ATIŞ

Lise dönemi ani bir biçimde sona erdi. Engels iktisat ve hukuk okumayı planlıyordu ancak babası, ailenin en büyük oğlu olarak aile işine girmesinde ısrar etti. 1837'de Friedrich'i okuldan aldı ve onu kendi bürosunda çıraklığa başlattı.

Bu durum genç Friedrich için hiçbir cazibe taşımıyordu. Ne var ki ona tarih, felsefe, edebiyat ve dilbilim çalışmak ve büyük bir tutkuyla yöneldiği şiir

6 Bkz. Marx, Engels, *Werke*, c. 32, s. 510-24.

7 Marx, Engels, *Collected Works*, c. 2, s. 135.

8 V. I. Lenin, *Collected Works*, c. 2, s. 21 [Marx-Engels-Marksizm, s. 63].

yazımı için boş zaman bırakıyordu. Barmen'de bir büro çalışanı olan ve tanınmış şair Ferdinand Freiligrath'ın izinden gitmek istiyordu. Engels bu edebiyat sevgisini yaşamının sonuna kadar korudu. Gerçi kısa sürede, özellikle şiir olmak üzere kendi yazdıklarına eleştirel yaklaşılmaya başladı ama yine de erken dönem yazınsal uğraşlarının, sonraki bilimsel ve gazetecilik faaliyetleri üzerinde derin bir iz bıraktığı kuşkusuzdur. Yazıları her zaman canlı, berrak, yaratıcı ve açıktı.

Engels, babasının bürosunda ticaretin püf noktalarını isteksizce öğrendi. Oğulunun ticari bir kariyere ilgi duymasını ve gerekli becerileri edinmesini sağlamak isteyen baba Engels, Bremen'de tanıdığı Saksonya Konsolosu ve büyük bir ihracat firmasının sahibi Heinrich Leupold'dan genç Friedrich'i yanına almasını rica etti. Engels Bremen'e gitmeden önce, Britanya'ya yapılan bir iş seyahatinde babasına eşlik etti. Hollanda'da kısa bir konaklamanın ardından 26 Temmuz 1838'de Britanya'ya vardılar. Orada yaklaşık üç hafta geçirdiler ve yurt dışına yaptığı bu ilk yolculuk Engels üzerinde kalıcı bir etki bıraktı. İki yıl sonra *Telegraph für Deutschland* [Almanya İçin Telgraf] dergisi için kaleme aldığı "Manzaralar" başlıklı makalesinde bu yolculuğu anımsayacaktı. Ağustos 1838'in ortalarında Leupold'un bürosundaki görevine başladı.

Dünya ile ticaret yapan liman şehri Bremen'deki yaşamı, Friedrich'in ufku genişletti. Genç Engels, yabancı edebiyat ve basınla tanıştı, boş zamanlarını kurgu eserler ile siyasal kitaplara ayırdı. Aynı zamanda yabancı dil çalışmalarını sürdürdü ve kız kardeşi Marie ile eski okul arkadaşlarına yabancı dillerde mektuplar yazdı. Bu mektuplarda Almanca, Latince, Antik Yunanca, İtalyanca, İspanyolca, Portekizce, Fransızca, İngilizce, Flemenkçe ve başka diller birbiriyle iç içe geçiyordu.

Müziğe ilgisi azalmadı. Düzenli olarak bir müzik korosuna katılıyor, konser salonlarını ve tiyatroyu sık sık ziyaret ediyordu. Müzik teorisi üzerine çalıştı, besteler yapmayı ve koro eserleri yazmayı denedi. Beethoven'ın dramatik bestelerine güçlü bir hayranlık duyuyor, onları Alman müziğinin doruk noktası olarak görüyordu. *Eroica* Senfonisi ile Beşinci Senfonisi en sevdikleri arasındaydı. İkincisi hakkında 11 Mart 1841'de kız kardeşi Marie'ye şöyle yazmıştı: "Dün akşamki nasıl bir senfoniydi öyle! Bu görkemli eseri dinlemeden hiçbir şey dinlemiş sayılmazsın. Hele birinci bölümdeki umutsuz uyumsuzluklar, *Adagio*'daki o ağıtsı hüznün, üçüncü ve dördüncü bölümlerde trombonların dile getirdiği o muazzam, genç ve coşkulu özgürlük şöleni!"⁹

Engels Bremen'de tutkulu bir binici, yüzücü, kılıç ustası ve patenciydi, "soğuk sudan kuduz olmuş köpek gibi kaçanları, hava biraz serinlediğinde üç dört kat giyinenleri, bedensel zayıflık gerekçesiyle askerlikten muaf tutulmayı bir onur meselesi hâline getirenleri" küçümseyerek anıyordu.¹⁰

9 Marx, Engels, *Collected Works*, c. 2, s. 530.

10 *Age*, s. 138.

Bununla birlikte genç adamın asıl ilgisi edebiyat ve gazetecilik üzerinde yoğunlaşıyordu. 1838-1842 yıllarına ait yazıları ve mektupları, Almanya'da filizlenmekte olan burjuva-demokratik devrimin etkisi altında devrimci-demokratik dünya görüşünün nasıl biçimlendiğini gösterir.

1840'LARDA ALMANYA

1840'lı yıllarda Almanya, siyasal bakımdan parçalanmış bir ülkeydi. Yalnızca biçimsel olarak bir Alman Konfederasyonu içinde bir araya gelmiş 38 bağımsız devletten oluşuyordu. Bu durum, ekonomik ve siyasal gelişmenin önünde ciddi bir engel teşkil ediyor, ülkeyi büyük Avrupa güçlerine bağımlı kılıyordu. Feodal {derebeylik} ilişkilerin kalıntıları da Alman halkının toplumsal ve siyasal gelişimini sekteye uğratiyordu. Özellikle Prusya ve Avusturya'da iktidar, soylular ile üst bürokrasinin elinde toplanmıştı. Her şeye muktedir bürokrasi, her türlü özgürlük talebini bastırıyordu. Avrupa ve Almanya'da gericiliğin önde gelen temsilcilerinden, Kutsal İttifak'ın kurucularından Şansölye Klemens Metternich, Avusturya'yı sert ve baskıcı bir yönetim altında idare ediyordu. 1840'ta Prusya tahtına çıkan, sınırsız krallık yetkilerinin savunucusu ve feodal kalıntıları sürdürmeye hevesli IV. Friedrich Wilhelm ise mistisizm ve dinî fikirlere takıntılıydı. Düşünce özgürlüğünü acımasız bir sansürle bastırıyordu.

Ülkenin ekonomik geri kalmışlığı ve siyasal parçalanmışlığı nedeniyle Alman burjuvazisi, feodalizme karşı mücadelede Britanya ve Fransa burjuvazisine kıyasla hem daha donanımsız hem de daha kararsızdı. Buna rağmen Almanya'da da burjuvazinin ekonomik ağırlığı istikrarlı biçimde artıyordu. Kapitalist ilişkilerin gelişmesiyle birlikte bir muhalefet hareketi ortaya çıktı. Alman burjuvazisi, kapitalist gelişmenin önünü tıkayan otokratik engelleri kaldırmak ve siyasal iktidara giden yolu açmak istiyordu.

Burjuva-liberal ve daha radikal eğilimler, esas olarak felsefe ve edebiyat alanında kendini gösterdi. Tüm ilerici siyasal faaliyetin şiddetle bastırıldığı otoriter bir polis devletinde, edebiyat ve felsefe özgür düşüncenin sığınakları hâline geldi, gericiliğe karşı en azından sınırlı bir direnişe olanak tanıdı.

1830 Temmuz Devrimi, Fransa'da olduğu gibi Almanya'daki liberal ve demokratik harekete de güçlü bir ivme kazandırdı. Aynı etki, Polonya, İtalya ve Belçika'daki devrimci ulusal kurtuluş hareketlerinde de görüldü.

Otokratik Prusya rejimine duyulan hoşnutsuzluğun derin olduğu Ren Eyaleti'nde liberal ve demokratik hareket özellikle canlıydı. Engels de ilerici Alman gençliğinin tümü gibi, bu sürecin içine hızla çekildi.

DEVİRİMCİ DEMOKRASİNİN KAYNAĞI

Genç Engels'in duyarlılıkları, gericiliğe ve bağınazlığa karşı duruşu, Bremen'den dostları ve eski sınıf arkadaşları Wilhelm ve Friedrich Graeber kardeşlere yazdığı mektuplarda açıkça görülür. Prusya Kralı III. Friedrich

Wilhelm'in tutumundan öfkeyle söz ederken, 1 Şubat 1840'ta Friedrich Graeber'e şu satırları yazıyordu:

1815 yılında, korkuya kapıldığında, tebaasına bir kabine kararnamesiyle, kendisini bu bataktan kurtarırlarsa onlara bir anayasa vereceğini vaat eden aynı kral, bu sefil, çürümüş, lanet olası kral, şimdi kimsenin ondan bir anayasa beklememesini ilan ettiriyor... Ona karşı ölümcül bir nefret duyuyorum, ve eğer bu pislği bu kadar hor görmeseydim, daha da çok nefret ederdim... 1816-1830 dönemi kadar kralların işlediği suçlar bakımından zengin bir dönem hiç olmamıştır, o yıllarda hüküm süren hemen her hükümdar ölüm cezasını hak ediyordu.¹¹

Engels, Almanya'daki gericiliği teşhir eden muhalif edebiyatı büyük bir iştahla okuyordu. Jakob Venedey'in Prusya düzenini eleştiren *Preussen und Preussenthum* [Prusya ve Prusyalılık] adlı kitabı, özellikle hayal gücünü ve düşünsel ufkunu derinden etkiledi. Engels, Prusya siyasetinin tipik özelliklerini şöyle sıralıyordu: yoksulların zararına mülk sahibi aristokrasinin korunması ve otokrasinin, "siyasal eğitimin bastırılması, halk kitlelerinin sersemletilmesi ve dinin araçsallaştırılması"¹² yoluyla sürdürülmesi. İsviçre ve Fransa'da yayınlanan yasaklı kitapları dostlarına gönderiyor, bu konuda ironik bir dille şunları yazıyordu: "Artık Prusya'da yasaklı kitapların büyük ölçekli irsalatçısı oldum."¹³

Prusya rejiminin muhalifleri arasında iki büyük yazar ve gazeteci özellikle popülerdi: Heinrich Heine ve Ludwig Börne. Börne'nin düşünceleri Engels üzerinde güçlü bir etki bıraktı. *Briefe aus Paris* (Paris'ten Mektuplar), *Menzel, der Franzosenfresser* (Fransız Düşmanı Menzel) ve diğer eserlerini okudu. Onu, feodalizme ve mutlakiyetçiliğe, gericiliğe ve kulluk zihniyetine karşı mücadele çağrısından ilham aldığı, "özgürlük ve adaletin büyük savaşçısı"¹⁴ olarak değerlendirdi.

Engels, Börne ve Heine çizgisini benimseyen Genç Almanya {*Junges Deutschland*} yazınsal çevresine yakınlığı ve Mart 1839'da bu akımın önde gelen isimlerinden Karl Gutzkow ile temas kurdu. Gutzkow'un editörlüğünü yaptığı Hamburg merkezli *Telegraph für Deutschland* gazetesine önce isimsiz, kasımdan itibaren ise Friedrich Oswald mahlasıyla yazılar göndermeye başladı.

Genç Almanların Engels'i çeken yanı, siyasal özgürlük, dinsel zorlamaların ortadan kaldırılması ve benzeri çağdaş düşünceleri halka ulaştırma yönündeki açık iradeleriydi. Nisan 1839'da Friedrich Graeber'e yazdığı bir mektupta, "Yüzyılın fikirleri yüzünden geceleri uyuyamıyorum," diyordu. "Postanedeyken Prusya armasına baktığımda içimi özgürlük ruhu kaplıyor. Bir gazeteye her baktığımda özgürlüğün ilerleyişini arıyorum. Bu fikirler şiirlerime sızıyor, keşiş küppeleri ve kakım kürkleri içindeki gericilerle alay ediyorum."¹⁵ Bununla birlikte

11 Age., s. 492-3.

12 Age., s. 480.

13 Age., s. 484.

14 Age., s. 448.

15 Age., s. 422.

Engels, Genç Almanların “dünya yorgunluğu, dünya-tarihsel acılar, Yahudilerin ıstırabı”¹⁶ gibi büyük laflarla dolu süslü söylemlerini olduğu gibi benimsemedi. Edebiyatla yaşam arasındaki sıkı bağı gören, çağın bastırılmaz ruhunu dile getiren yazarlarla aynı safta yer aldı.

Engels’in muhalif tutumu şiirlerine de yansdı. Yayınlanan ilk şiiri *Die Beduinen* [Bedeviler], özü itibarıyla gerici oyun yazarı August Kotzebue’ye yönelmişti. *Telegraph für Deutschland*’da yayınlanan *Ein Abend* [Bir Akşam] adlı şiiri ise olgun, duyarlı ve özgürlük tutkusuyla doluydu:

Batıda parıltı neredeyse sönüyor.
Sabır! Yeni bir gün geliyor – Özgürlük’ün günü!
Güneş, hiç sönmeyen tahtına yükselecek
Ve Gece’nin kara dertleri uzaklara sürülecek.
Yeni çiçekler açacak, ama fidanlıklarda değil
Toprağı kendimiz kazdık, seçilmiş tohumlar ektik:
Bütün yeryüzü onların aydınlık bahçesi olacak,
Bitkiler en uzak, en yabancı topraklarda bile serpilecek.
Barışın Palmiyesi kuzey kıyılarını süsleyecek,
Sevginin Gülü donmuş bedenleri taçlandırarak,
Güçlü Meşe güneye yönelecek,
Zorbayı yere seren sopayı yapmak için...¹⁷

Engels, ormandaki kuşlar gibi, güneşi şarkıyla karşılayan özgürlüğün ozanlarıyla aynı safta yer alıyordu:

Ben de özgürlüğün ozanlar topluluğundanım.
Vadilerde zorbanın eli
Almanya’nın boynuna boğucu zincirler geçirirken,
Börne’nin büyük meşesinin dallarına
Ben de oraya doğru kanat çırpıttım.¹⁸

Ein Abend, Engels’in o sırada çevirmekte olduğu İngiliz devrimci romantik şair Percy Bysshe Shelley’nin etkisiyle kaleme alınmıştı. Haziran ve Temmuz 1840’ta Engels, Genç Almanya çevresinden iki gençle, Levin Schücking ve Hermann Püttmann ile Shelley’nin şiirlerini Almanca yayınlamayı denedi, ancak bir yayınevi bulamadılar.

Engels, erken dönem şiirlerinde kahramanlarına kendi karakterine yakın özellikler yükledi: özgürlüğe duyulan özlem, eylem içinde olma isteği ve yaşamın akışına müdahale etme arzusu. 1839 tarihli yarım kalmış trajikomedyası *Der Gehörnte Siegfried*’in [Boynuzlu Siegfried] başkahramanı Siegfried kendini şöyle anlatır:

¹⁶ Age., s. 422-3.

¹⁷ Age., s. 107-8.

¹⁸ Age., s. 108.

Ormanın vahşi yarığında
Coşkun dağ seli uğuldar,
Ve güçsüz çamı devirerek
Kendi yolunu açar.
Ben de o dağ akıntısı gibi olacağım,
Yalnız, ama özgürce yolumu tutacağım.¹⁹

Genç Engels halkiyat ve halk masallarına da ilgi duyuyordu. Kitapların eski baskılardan efsaneler topluyor, sıradan insanların renkli dilini inceliyor, edebiyatta halk sanatının canlı kaynağından beslenen unsurlara özel değer veriyordu. Gençliğin sınır tanımazlığıyla kaleme aldığı “*Deutsche Volksbücher*” [Alman Halk Masalları] başlıklı makalesi Kasım 1839’da yayınlandı. Bu yazıda Engels, Josef von Görres ve benzerlerini, halkiyatı sözde üslup uyarlaması adına gerici bir ruhla tahrif etmekle suçlayarak romantik gericiliğe açıkça cephe aldı.

“Genel olarak bir halk masalından haklı olarak beklenebilecek nitelikler zengin bir şiirsellik, sağlam bir mizah ve ahlaki berraklıksa...” diye yazıyordu, “aynı zamanda kendi çağıyla uyumlu olmasını da talep etme hakkına sahibiz, aksi halde artık halka ait bir masal olmaktan çıkar.”²⁰

Engels’e göre bir halk masalı özgürlüğün davasına hizmet etmeliydi, “ama hiçbir koşulda kulluk ruhunu, aristokrasiye yaltakçılığı ya da dindarlığı beslememeliydi.”²¹

Genç Engels’in ruh hâli, 1840’ın sonu ile 1841’in başlarında kaleme aldığı anlaşılan, tamamlanmamış elyazması *Cola di Rienzi* taslağında da yansır. Dize biçiminde yazılmış ve bir opera librettosu olarak tasarlanmış bu dramatik metin, 14. yüzyılın ortalarında Roma’da aristokrasiye karşı patlak veren bir halk ayaklanmasını konu alır. Ayaklanmanın önderi Cola di Rienzi, cumhuriyetin ilanıyla birlikte halk *tribunus*’u* ilan edilmiştir. Ancak iktidarla donatılan Rienzi’nin giderek despot bir tirana dönüşmesi, halkın desteğini yitirmesi ve sonunda yeni bir halk ayaklanmasında öldürülmesi, Engels’in librettosunun merkezî temasını oluşturur. Engels’in bu olayları yorumlaması, çağdaş birçok yazardan farklıdır. Engels, bir devrimcinin halkın ihtiyaçlarından kopması, kendini onlardan yalıtması hâlinde kaçınılmaz olarak yenilgiye mahkûm olduğunu göstermek ister. Onun tasvirinde halk, ilkelerinden dönen önderleri cezalandıran, dizginlenemez bir güçtür.

19 Marx, Engels, *Werke*, Ek Cilt, 2. Bölüm, s. 375.

20 Marx, Engels, *Collected Works*, c. 2, s. 32.

21 Age., s. 33.

* “Halk *tribunus*’u” (Lat. *tribunus plebis*, kabaca, halkın temsilcisi) unvanı, kökenini Antik Roma Cumhuriyeti’nde pleblerin *patrici* egemenliğine karşı sınıf savaşı verdikleri süreçte ortaya çıkan ve halkın çıkarlarını savunmakla yükümlü sayılan makamdan alır. –çev.

WUPPERTAL'DAN MEKTUPLAR.

DİN ELEŞTİRİSİ

Mart-Nisan 1839'da Engels'in imzasız olarak kaleme aldığı "Wuppertal'dan Mektuplar" başlıklı iki makale *Telegraph für Deutschland*'da yayınlandı. Henüz 18 yaşındaki Engels bu yazılarda, doğup büyüdüğü şehirde egemen olan Pietist bağnazlığa, onların gericiliğine, fanatizmine ve mistisizmine, özellikle de Wuppertal'ın önde gelen bağnaz figürü Friedrich Wilhelm Krummacher'e sert bir saldırı yöneltti.

Ancak bu mektupların asıl önemli tarafı, Barmen'deki toplumsal ilişkilerin eleştirisiydi. Genç yazarın bu metinlerde sergilediği kavrayış ve bilgi birikimi dikkat çekicidir. İşçilerin çektiği acılar, onların yaşam koşulları ile fabrika sahipleri ve tüccarların refahı arasındaki keskin karşıtlık, Engels'te güçlü bir isyan duygusu uyandırmış ve adaletsizliğe karşı mücadele kararlılığını pekiştirmiştir. Engels, sanayicileri çocukları bile esirgemeyen acımasız sömürücüler olarak damgalar. "Alt sınıflar arasında," diye yazar, "özellikle Wuppertal'daki fabrika işçileri arasında korkunç bir yoksulluk hüküm sürmektedir, frengi ve akciğer hastalıkları inanılması güç ölçüde yaygındır, yalnızca Elberfeld'de okul çağındaki 2.500 çocuktan 1.200'ü eğitimden yoksun bırakılmış, fabrikalarda büyümeye terk edilmiştir."²²

Engels, "dinsel bütün" Wuppertal'lı sanayicilerin ikiyüzlülüğünü de teşhir eder. "Varlıklı sanayicilerin," diye yazar, "esnek bir vicdanı vardır, bir çocuğun ölmesine az ya da çok neden olmak, Pietistin ruhunu cehenneme mahkûm etmez, özellikle de pazar günleri kiliseye iki kez gidiyorsa. Şurası bir gerçektir ki, fabrika sahipleri arasında Pietistler işçilerine en kötü muameleyi edenlerdir."²³ Engels ayrıca Barmenli sanayiciler ile tüccarların dar kafalı burjuva alışkanlıklarını, ticari çıkarlarının ötesindeki her şeye karşı bilgisizliklerini ve yüzeyselliklerini tiye alır.

"Wuppertal'dan Mektuplar", Barmen ve Elberfeld'de büyük ses getirdi. Engels'e Elberfeld'li bir dostunun bildirdiğine göre, bu yazıların yayınlandığı *Telegraph für Deutschland* sayıları anında tükenmişti. Wuppertal'lı burjuvalar arasında bir öfke fırtınası koptu, herkes bu "rezil" yazıları kimin kaleme aldığını merak ediyordu. *Elberfelder Zeitung* [Elberfeld Gazetesi] fabrika sahipleri ile Pietistlerin safında yer alırken, genç yazar hedefi bu denli isabetle vurmuş olmaktan açıkça memnundu.

Engels'in toplumsal sorunlara duyduğu ilgi, Bremen'de bulunduğu sırada Stuttgart'ta yayınlanan, belli belirsiz liberal eğilimlere sahip *Morgenblatt für gebildete Leser* [Mektepli Okurlar İçin Sabah Postası] gazetesine gönderdiği yazılarda da görülür. Bu gazeteye kimi zaman imzasız, kimi zaman da F. Oswald müstear adıyla yazılar gönderdi. Engels bu metinlerde, Almanya'daki feodal

²² Age., s. 10.

²³ Age.